

“באנו לשחרר את מאידנק”: מסעות צה"ל לפולין וגיוס זיכרון השואה

אבנר בן-עמוס ותמי הופמן*

תקציר. מאז 2001 יוצאות מדי שנה באופן סדיר משלחות של קציני צה"ל לפולין. עד שנת 2010 השתתפו במשלחות הללו כ-25 אלף איש, ובמסגרתן ביקרו הקצינים והקצינות במחנות השמדה, בגטאות, באתרי הריגה, בבתי קברות ובבתי כנסת. מאמר זה עוסק במשלחות הללו ומבקש להסביר את מקורן ואת משמעותן. חלקן הראשון מתאר את הקשר הסמלי והפדגוגי שבין צה"ל לשואה: צה"ל מסמל עבור החברה הישראלית את ההבטחה שהשואה לא תתרחש שוב, ובה בעת הוא משתמש בזיכרון השואה כאמצעי חינוכי בתהליך הכשרת המפקד. חלקו השני והעיקרי של המאמר מנתח את מסעות הקצינים לפולין על כל שלביהם. ניתוח המסעות מעלה את המסקנה שמדובר באירוע שהוא שילוב של מסע צליינות וכיבוש סמלי, ושנועד לטשטש את ההבדל בין הקצינים לקורבנות השואה, לשכנע את המשתתפים בו בצדקת דרכו של הצבא ולהגדיל את ההון הסמלי של צה"ל.

מבוא

תחילה, שלוש תמונות.

בתמונה הראשונה הילד עמוס עוז, כבן חמש או שש, יושב בחדרו בזמן מלחמת העולם השנייה ומנהל את המערכה:

הייתי ילד אכול היסטוריה. עלה בדעתי לתקן את שגיאותיהם של מצביאי העבר: חידשתי, למשל, את המרד היהודי הגדול נגד הרומאים, הצלתי את ירושלים מחורבן בידי גייסות טיטוס [...] את הקרב הנואש של מגיני מצדה הפכתי לניצחון יהודי סוחף בעזרת מרגמה וכמה רימוני יד (עוז, 2002, עמ' 30).

במרכז התמונה השנייה ניצב רב אלוף אהוד ברק. הוא נואם בטקס צבאי שנערך באושוויץ מול מסדר של 18 קציני צה"ל, ב-7 אפריל 1992, במהלך ביקור רשמי לפולין:

בסוף חודש מרץ 1942 הופעלו כאן לראשונה באופן מאסיבי תאי הגזים. ואנו, חיילי צבא ההגנה לישראל, הגענו הנה [...] אולי 50 שנה מאוחר מדי [...] אחי בני העם

* בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב
שמות המחברים מופיעים בסדר אלפביתי.

היהודי – לפני ארבעים ושבע שנים כבו כאן הכבשנים ושלוש שנים מאוחר יותר קמה והייתה מדינת ישראל. קו ישר נמתח מגיא ההריגה הזה אל חזיון תקומת ישראל בארצו (ברק, 1992).

בתמונה השלישית, תת אלוף א' ל', מפקד משלחת י"ז של עדים במדים, נואם בפני חברי המשלחת ב־1 באפריל 2004 במסגרת טקס סיום הביקור, שנערך באושוויץ-בירקנאו:

אסיים את דבריי במקום הנורא הזה בדברים שנאמרו על ידי הנביא יחזקאל, דברים אשר נקרא בעוד ימים אחדים מתוך ההפטרה של חג החירות: "כה אמר אדוני אלוהים, הנה אני פותח את קברותיכם והעליתי אתכם מקברותיכם עמי, והבאתי אתכם אל אדמת ישראל!"¹

הקו המחבר את שלוש התמונות הללו הוא עקום ופתלתל, ובכל זאת הן שזורות יחדיו: בכל התמונות אפשר למצוא את הקישור של חורבן והשמדה מצד אחד עם גאולה ותקומה מצד שני, כשמעל לכול מרחפת פנטזיה מאוחרת של הצלה ונקמה. נוסף על כך, שתי התמונות הראשונות מובילות לתמונה השלישית, שרחבת הטקסים בבירקנאו ראתה עוד עשרות כמות. זהו רגע השיא במסע המשלחות הצבאיות לפולין, שהפכו מאז מיסודן לאחד המרכיבים המרכזיים במערכת החינוך הצה"לית. משלחות אלה הן הנושא של המאמר, המבקש להתחקות אחרי מקורן ומשמעותן. המשלחות הצבאיות, הידועות בשמן "עדים במדים", החלו לצאת באופן מסודר למסעות במחנות ההשמדה בפולין בשנת 2001, ביוזמתו של מי שהיה אז קצין חינוך ונוער ראשי, תת אלוף אלעזר שטרן, והן ממשיכות לצאת למחנות גם בעת כתיבת מאמר זה. את המשלחות מארגן חיל החינוך והנוער באמצעות גוף מיוחד שהוקם לצורך כך, יחידת ההסברה עדים במדים, ובשיתוף פעולה עם ארגון יד ושם. מספר המשלחות היוצאות מדי שנה גדל במהירות משתיים בשנת 2001 ל־26 בשנת 2009 (קליין, 2009). כל משלחת מונה 150-200 גברים ונשים, כולם קצינים ונגדים של צה"ל, מג"ב ומשטרת ישראל. בסך הכול, בשנים 2001-2010 השתתפו במשלחות כ־25 אלף איש. רוב המשלחות שהו בפולין במשך חמישה ימים, ומקצתן יצאו לשמונה ימים וביקרו גם קהילות יהודיות מתחדשות במרכז אירופה ובמזרח. העלות של כל משלחת היא כמיליון ש"ח, והרמטכ"ל הנוכחי, רב אלוף גבי אשכנזי, שהצטרף לאחד המסעות, הכריז בנאום שנשא באושוויץ ב־29 באפריל 2008 כי "למרות העומס המבצעי הרב, מתכוון צה"ל להרחיב את משלחות 'עדים במדים'" (דובר צה"ל, 2008). התרחבותו של מעגל המשלחות מלמדת שצה"ל היה רוצה לשלב את המסע לפולין כחלק בלתי נפרד מההליך הכשרת הסגל הפיקודי שלו.³

1 מתוך אתר האינטרנט "עדים במדים", www.aka.idf.il/edim/yoman/yoman.asp?catID=27111, (אוחר ב־3 באוגוסט 2010).

2 בשל מספרן המצומצם של משלחות אלה והיריעה הקצרה, לא נמתח אותן במאמרנו.

3 אף שאין זו מדיניות מוצהרת, הפיכת המשלחות בפועל לחלק מתכנית קורסי הפיקוד הבכיר של צה"ל, כמו קורסי המכללה לפיקוד ומטה, מלמדת על כוונה זו. הטענה נתמכת גם בדבריו של רב סרן (מיל') מריו סיני, לשעבר מפקד יחידת עדים במדים, שנמסרו בריאיון ב־10 במאי 2006; ראו גם קליין, 2009, עמ' 10.

השקעה כה נכבדת של משאבים ממגוון סוגים בפעילות שאינה קשורה ישירות בלוחמה אינה מובנת מאליה. מדוע בחר צה"ל להקצות את המשאבים הללו למשלחות עדים במדיים? כיצד אפשר להסביר את העיתוי שבו התחילו המשלחות לצאת לפולין? מהי ההשלכה שיש למשלחות על הפעילות הצה"לית ועל החברה הישראלית? את התשובות לשאלות הללו יש לחפש במפגש שבין התפיסה של צה"ל כצבא מחנך ובין מסורת החינוך בנושא השואה בכלל ומסעות בני הנוער לפולין בפרט, מפגש שנוצר על רקע המציאות הצבאית והפוליטית של תחילת המאה ה-21.

עד עתה, תפיסת החינוך הצה"לית ומסורת החינוך בנושא השואה נחקרו בנפרד. הספרות הקיימת על הממד החינוכי של צה"ל אינה מרובה, והיא כוללת שני סוגי מחקרים: האחד נכתב בעיקר על ידי חוקרים אנשי חיל חינוך בעבר ובהווה או כאלה המאמצים את נקודת המבט של הצבא בסוגיות חינוכיות (דרורי, 2000; סלומון ושלום, 1985; קרון, 1998). הסוג השני הוא מחקר המאמץ גישה ביקורתית יותר ועוסק במשמעויות החינוכיות של השירות הצבאי הן בתוך הצבא והן כלפי החברה (פופר, 2004; Azarya, 1985; Lomsky-Feder & Ben-Ari, 1999). ב-15 השנה האחרונות הפך צה"ל גם למושא מחקר של סוציולוגים, אנתרופולוגים ואנשי מדע מדינה, שבודקים את מקומו בחברה הישראלית ואת יחסי הגומלין בינו לבין החברה האזרחית מהיבטים ארגוניים וחברתיים (בן-עמוס ובית-אל, 2003; לוי, 2003, 2007; ליסק, 2001; קימרלינג, 1993, 2001). נושאים רלוונטיים אחרים שנחקרו הם טקסי הזיכרון לחללי מערכות ישראל ולשואה (בן-עמוס ובית-אל, 2003; לומסקי-פדר, 2003) והיבטים של זהויות ומגדר בצבא (ששון-לוי, 2006).

בניגוד לחינוך בצה"ל, החינוך בנושא השואה זכה להיות מושא של מחקרים רבים, שחלקם עסקו בחינוך הפורמלי המתרחש בין כותלי הכיתה (דרור, 2008; פירר, 1989; קרון, 1987, 1998א), וחלקם התמקדו בחינוך הבלתי-פורמלי, ובכלל זה טקסי יום השואה, ביקורים במוזיאונים לשואה (בן-עמוס ובית-אל, 1999; קרון, 2002; Young, 1990) ומסעות של בני נוער לפולין (אצילי, 1995; חזן, 1999; כהן, 1999; פלדמן, 2000; קרון, 1998ב; Stier, 2003). החוקרים שהפנו את מבטם למסעות לפולין רצו לדעת, בין השאר, כיצד הם השפיעו על עמדות בני הנוער ביחס לשואה וביחס לזהותם הישראלית (רומי ולב, 2003). מסעות בני הנוער לפולין עמדו גם במוקד של מחלוקת ציבורית בדבר תכליתם והלקחים המופקים מהם (אופיר, 1995; בלטמן, 1995; שגב, 1991). מיעוט של חוקרים בדקו את המסעות מהזווית האנתרופולוגית-חינוכית וניסו לעמוד על משמעותם החברתית הרחבה. המחקר המרכזי בנושא זה הוא מחקרו של ג'קי פלדמן (1998, 2000, 2001; Feldman, 2008). שפורש תמונה מקיפה ומורכבת של מסעות בני הנוער ומדגיש בעיקר את העברת לקחי השואה "בדרך פולחנית באמצעות הסביבה הטוטלית המובנית של הנסיעות לפולין" (פלדמן, 2000, עמ' 43). מחקרו מציג את המסעות כעלייה לרגל "שאינו לה אח ורע בין טקסי הדת האזרחית בעולם" (פלדמן, 2001, עמ' 173), ושמתרתה "לעגן את קדושתה של המדינה בחוויית השואה" במסגרת מסע שמבנה ומעצב את הדרכים שבהן זוכרת החברה הישראלית את השואה (שם, עמ' 168).

התיאוריה של העלייה לרגל רלוונטית גם למחקרנו. כפי שטען פלדמן, הנסיעה למחנות ההשמדה היא ביסודה פעולה צליינית שבמסגרתה מתנתק עולה הרגל מביתו, יוצא למסע למקום קדוש, בא במגע עם חפצים ואישים קדושים ושב הביתה לאחר שעבר שינוי פנימי

(פלדמן, 2001; 2008; Feldman, 2008). פלדמן נשען בהגדרה זו על כתיבתם של ויקטור ואדיט טרנר (Turner, 1974; Turner & Turner, 1978), שניתחו בעיקר מסעות עלייה לרגל של צליינים נוצרים כסוג של טקסי מעבר והראו שאחד המניעים המרכזיים של הצליין הוא הרצון לעבור חוויות מטלטלות שיגרמו לשינויים פנימיים ויחזקו – ולעיתים אף ייצרו – את האמונה. כמו פלדמן, גם אנו סבורים שלמרות ההקשר הלאומי, ולא הדתי, של המסעות לפולין, ואף שמחנות ההשמדה הם אתרים קדושים מסוג אחר, שמסמל גם מוות ורוע, הרי שמבנה המסעות והשינויים הפנימיים שהם אמורים לגרום בקרב הנוסעים מצדיקים את הגדרתם כפעולה צליינית.

ואולם, העלייה לרגל של קציני הצבא אינה זהה לעלייה לרגל של תלמידי התיכון. מבנה המסע אמנם דומה, וגם המסלול בדרך כלל זהה, אך זהות העולים לרגל ואופן ההתנהגות שלהם במהלך המסע הופכים את הצליינות הצבאית לאירוע שונה ביסודו. די אם נזכיר בשלב זה שאין מדובר בבני נוער כי אם בקצינים מבוגרים יחסית, ושעבורם אתרי ההריגה הם גם אתרים של מורשת קרב שיש להפיק מהם לקחים בהקשר צבאי עכשווי. כדי להבין את היחס בין מסעות התלמידים למסעות הקצינים אנו מבקשים להשתמש במושג "מפתח" (key) מתוך ספרו של ארווינג גופמן (Goffman, 1974, pp. 43–47) על ארגון החוויה האנושית. גופמן משתמש במושג במובנו המוזיקלי וטוען שאירוע מסוים יכול לקבל משמעות אחת אם יתרחש בהקשר מסוים ומשמעות אחרת אם יתרחש בהקשר אחר, כמו מלוודיה המושמעת במפתח אחר. כך גם המסעות לפולין: המנגינה של מסעות הקצינים מזכירה את זו של מסעות התלמידים, אך מראה החיילים במדים הצועדים באושוויץ שייך למפתח – כלומר למסגרת משמעות – שונה בתכלית. במשלחות התלמידים, שבהן העלייה לרגל היא גם מעין טקס חניכה, אמנם יש חשיבות מרובה לעבר ולאבל, אך הדגש הוא על ההווה ועל העתיד הקרוב: הפיכת הנערים והנערות לאזרחים נאמנים אגב חיזוק הזהות הישראלית, הידוק הקשר למדינה והגברת המוטיבציה לשרת בצבא. במשלחות עדים במדים, לעומת זאת, שוררת תחושת גאווה על קיומו של צבא חזק ומנצח, אך ממד הזיכרון והשכול יוצר המשכיות וקשר בין קורבנות השואה לחיילי צה"ל. כך נוצר אירוע בעל שניות עמוקה: מצד אחד, מסע כיבוש סמלי שמתבטא במצעדי ניצחון במחנות ההשמדה ומוכיח את השוני בין אז להיום; מצד שני, טקס שמוחק את ההבדל בין העבר להווה, הופך את הקצינים ל"ניצולים", ונועד להעניק לצה"ל לגיטימציה המבוססת על הקשר הסמלי עם השואה. המשלחות הללו פונות לשני מרחבים בה בעת: למרחב הפנים-צה"לי, שבו תכליתן לחנך את הקצינים-צליינים ולהפוך אותם למחנכים בעצמם; ולמרחב החוץ-צה"לי, שבו הן משמשות סמל ומאפשרות לצבא לשחק תפקיד חשוב בהנחלת משמעות השואה לכלל החברה הישראלית.

מחקר זה מתבסס בעיקר על מסמכים כתובים וחזותיים: מסמכים רשמיים (בלתי מסווגים) של חיל חינוך העוסקים ביעדי החיל ובהנחלת זיכרון השואה; חוברות רשמי מסע שפרסמו מגוון יחידות צבא; סרטי וידיאו שתיעדו את המסעות; וקטעי עיתונות יומית ועיתונות צה"לית. מקור חשוב הוא אתר האינטרנט של אגף כוח אדם בצה"ל המרכז את המידע על משלחות עדים במדים (www.aka.idf.il/edim) וכולל את נוהלי המשלחות, טקסטים של נאומו המפקדים בטקסי הזיכרון, רשמי מסע וצילומים מהמסעות.⁴ אמנם סביר להניח שקיים פיקוח מסוים על התכנים המופיעים בחוברות רשמי מסע ובאתר האינטרנט, אך אין בכך

כדי לפגום בחשיבותם כמקורות ראשוניים, שכן איננו מבקשים לחקור את מה שחושבים הקצינים על המסעות בסתר לבם – אם אכן מחשבות אלה שונות מדבריהם הפומביים – אלא את העמדות המוצהרות של המארגנים והמשתתפים במשלחת כפי שהן באות לידי ביטוי במקורות. מלבד המסמכים נעזרנו גם בראיונות עם קציני חינוך לשעבר ואנשי יד ושם שהיו מעורבים בניהול משלחות ועם קצינים במילואים שהשתתפו בהן, וכן נערכו תצפיות משתתפות במפגשי הכנה.

בניגוד לחוקרים כפלדמן (2001) וקרן (1998), שכתבו על מסעות בני הנוער לפולין לאחר שהשתתפו בהם בפועל, אנו לא הצטרפנו למסעות הקצינים לפולין משום שאיננו נמנים על כוחות הביטחון, ואי אפשר להצטרף למסעות הללו באופן וולונטרי. עם זאת, אנו סבורים שאפשר להשיב על השאלה המרכזית שאנו מציגים – מהי המשמעות שצה"ל מבקש להקנות למשלחות עדים במדים – גם בלי לקחת חלק במשלחת, על בסיס המקורות העשירים העומדים לרשותנו. המידע שנאסף מאפשר לנו לשרטט דיוקן טיפוסי של מסע משלחת צה"ל לפולין, החל בתהליך בחירת המשתתפים, דרך ההכנות והמסע עצמו, וכלה באירועים המסכמים לאחר השיבה. הדמיון בין המסעות רב על השוני, משום שכולם מצייתים לאותן ההנחיות הצבאיות הקובעות את הרכב המשלחת, את מסלול המסע, את התנהלות החיילים ואת מבנה הטקסים. הפוטנציאל העיקרי לשונות טמון בנאומי המפקדים, שאינם מוכתבים מראש, אך גם במקרה זה מתברר – לאחר ניתוח של שישים נאומים – שמופיע בהם מספר מצומצם בלבד של נושאים.

המסע הצבאי לפולין הוא אירוע שחוזר על עצמו כמה וכמה פעמים בשנה מאז 2001. כפי שטען האנתרופולוג מרשל סאלינס (Sahlins, 1985, p. 153), כדי להבין אירוע בעל דחיסות כה גבוהה של סמלים, יש למקם אותו במבנה תרבותי מסוים: "האירוע אינו סתם התרחשות בעולם; הוא יחס בין התרחשות מסוימת ובין מערכת סמלית נתונה". אך האירוע אינו משקף רק את המבנה, אלא יכול גם לפעול עליו. במקרה של מסעות הצבא לפולין, המבנה התרבותי כולל כאמור את המסורת החינוכית הצה"לית ואת החינוך בנושא שואה בחברה הישראלית, המעוגנים בזהות הלאומית הישראלית.

צה"ל והשואה: לקראת עדים במדים

צה"ל כסמל וכמוסד חינוכי

לקשר שבין צה"ל לשואה יש שני פנים: סמלי ופדגוגי. בהיותו הביטוי האולטימטיבי של הריבונות היהודית, צה"ל מסמל עבור החברה הישראלית את הלקח שהפיק העם היהודי מהשואה. ההכרה בצורך בכוח צבאי שיגן על הריבונות קדמה כמוכח לשואה, ואפשר לראות בה חלק בלתי נפרד מהתפיסה הציונית שדחתה את הקיום היהודי הסביל בגולה והעדיפה את החתירה לעצמאות מדינית בארץ ישראל. אך השואה הייתה בבחינת הוכחה חותכת לנכונות הטענה שבלא כוח מגן חזק, אין ליהודים כל סיכוי לשרוד. על כן מאז שנות החמישים הפך זיכרון השואה לאחת מאבני היסוד של תפיסת הביטחון הישראלית: האירוע הטראומטי חיזק את תחושת המצור שבה הייתה נתונה החברה ושימש עדשה מגדילה לאיומים שנשקפו למדינה במזרח התיכון (ברזל, 2003; זרובבל, 1994; שטאובר, 2000; תידור-באומל, 1992).

תחושה זו הובילה לזיהוי של הערכים עם הנאצים, ושל מדינת ישראל עם יהודי הגולה המאוימים תדיר (ברטל, 2007; זפרן וברטל, 2003). והמסקנה העיקרית הייתה שכדי למנוע שואה נוספת על מדינת ישראל לטפח את צה"ל ולנקוט מדיניות שתבטיח לה עליונות צבאית אווירית מוחלטת ותמידית (ורטל, 2002; קימרלינג, 1993).

הפן הפדגוגי בא לידי ביטוי באופן שבו זיכרון השואה השתלב בתכניות החינוכיות של צה"ל כחלק מגיבוש התודעה הפטריוטית של החייל. אך בניגוד לשימוש המוקדם בשואה לשם הצדקת תפיסת הביטחון, שילוב זיכרון השואה במערך החינוכי הצה"לי התרחש בשלב מאוחר למדי. חוקרים הבודקים יחסי צבא-חברה (כהן, 1996; לוי, 2003; פופר, 2004; Moscoso, 1975; Janowitz, 1986) מניחים שהצבא אינו פועל כחלל ריק, אלא מקיים יחסי גומלין מורכבים עם החברה שיצרה אותו. לדבריהם, המודל החינוכי הצה"לי השתנה בשנות התשעים עם השינויים שהתחוללו בחברה הישראלית ועם הפיכתה לאינדיבידואליסטית יותר ופתחה לתרבות הגלובליזציה. עד תקופה זו פעל הצבא לפי מודל השליחות, כלומר כצבא שמבוסס על גיוס חובה, משקיע רבות בחינוך חייליו כדי שירגישו מחויבות פנימית עמוקה לשרת את המדינה ואף למות למענה, וגם ממלא תפקיד חשוב בחברה האזרחית. בשנות התשעים, לעומת זאת, עבר צה"ל לפעול לפי המודל המקצועי, שבו הצבא מזין את המוטיבציה של חייליו על ידי הדגשת התגמול האישי שהוא יכול להציע במשכורת או בהתפתחות מקצועית. אנו מקבלים את הנחת היסוד של החוקרים הללו בדבר יחסי הגומלין בין החברה לצבא, ואיננו יכולים להתעלם מכך שצה"ל מייחד תשומת לב רבה יותר מבעבר למאויי הקריירה של החייל היחיד. עם זאת, בכוונתנו לטעון שגם אם נוספו לצה"ל בשנות התשעים מרכיבים השייכים למודל המקצועי, הוא עדיין פועל על פי מודל השליחות ורואה את עצמו כשחקן פעיל ומרכזי בחברה הישראלית. אחד הסמנים לכך הוא הדגשת השואה בחינוך הצה"לי וההשקעה הניכרת במשלחות הקצינים לפולין דווקא בראשית המאה ה-21.

השואה בחינוך הצבאי

הנוכחות של השואה בחינוך הצה"לי התרחבה והעמיקה בהדרגה מתחילת שנות השישים, בד בבד עם התרחבותה במערכת החינוך האזרחית, אם כי לאט יותר. הן צה"ל והן מערכת החינוך הושפעו מהגלגולים שעבר ייצוג השואה בשיח הציבורי בישראל ועסקו בה הן כפרק היסטורי והן כאירוע שיש להפיק ממנו לקחים. על ההקבלה בין צה"ל למערכת החינוך אפשר ללמוד כבר מחוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, תשי"ט-1959; עד שנחקק החוק צוין "יום הזיכרון לשואה ולמורדי הגטאות" במרחב הציבורי באופן מינורי ביותר (שטאובר, 2000), אך החוק החדש פירט את אופן הציון הפומבי של יום הזיכרון כדי לעגן אותו בתודעה הלאומית, ובין השאר קבע כי "יקוימו אזכרות, עצרות עם וטכסי התייחדות במחנות הצבא ובמוסדות החינוך" (סעיף 2). הודות לחוק, ובעקבות משפט אייכמן (1961), שחזק את נוכחות השואה במרחב הציבורי הישראלי (ורטל, 2002; יבלונקה, 2001), התפתח במחנות צה"ל נוהג לערוך טקסי זיכרון ולהעביר הרצאות בנושא השואה, וכן לקיים סיורי חיילים במוזיאונים כגון יד ושם ובית לוחמי הגטאות (דרורי, 2000; סלומון ושליו, 1985; קרון, 1998). אך אלה היו אירועים נקודתיים: הם התרחשו בעיקר סביב יום השואה עצמו ונגעו למספר מצומצם של יחידות.

השינוי במקומה של השואה בחינוך הצבאי התחולל רק בעקבות הפיכתה לנדבך מרכזי של הזהות הישראלית בשנות השבעים, ועם הרחבת היקפם של מסעות תלמידי תיכון לפולין מאז שלהי שנות השמונים (אורון, 1993; פירר, 1989; קרן, 1987; שגב, 1991). ההתפתחויות הללו לא נעלמו מעיני המחנכים הצבאיים, שראו בשואה אירוע שאפשר לגייסו כדי לקדם באמצעותו את הערכים שצה"ל חפץ להנחיל לחייליו. משום כך נפתחה בתחילת שנות התשעים תקופה חדשה, שבה התרחב השימוש הסמלי שעשה צה"ל בשואה, בד בבד עם העמקת נוכחותה בחינוך הצבאי, בתהליך שהוביל בסופו של דבר למיסוד משלחות עדים במדים.

שילוב הסמלי והפדגוגי

האירוע שיצר את החיבור הסמלי החזק ביותר בין צה"ל לשואה, וגם שימש מעין מבוא למסעות המפקדים לפולין, היה ביקורה של משלחת צבאית בראשות הרמטכ"ל, אהוד ברק, באושוויץ ב-7 באפריל 1992, בסמיכות זמנים ליום השואה. הביקור זכה לסיקור תקשורתי נרחב, ונאמו של ברק פורסם בעיתונות והיה לטקסט יסוד בגיבוש תודעת השואה בצה"ל (בניהו, 1992; הבר, 1992; לוי, 1992). רוב העיתונאים הבליטו את דבריו על האיחור של הצבא הישראלי בהגעה לאושוויץ, דברים שהדגישו את תפקידו של צה"ל – בעבר המדומיין או בהווה האמיתי – כתשובה לאיום הנשקף ליהודים (ברק, 1992). אך למילים אלה, שנשמעות כדברי רהב של מצביא מנצח, יש גם צד אחר, אפל יותר; אפשר לפרש אותן גם כהד לתחושת האשם העמוקה של היישוב היהודי בארץ ישראל על אי יכולתו למנוע את השואה (וייץ, 1994; פורת, 1986).

כשנתיים לאחר מכן, במאי 1994, הגיעה לאושוויץ משלחת של צוערים מבית הספר לקצינים (בה"ד 1), שאותה יום מפקד בית הספר דאז, אלוף משנה אלעזר שטרן. שטרן, שיהיה לימים הכוח המניע מאחורי המשלחות לפולין, נסע לאושוויץ כבר בשנת 1991 כאזרח פרטי עם אמו, ניצולת המחנה, ולפי דבריו, בביקור זה צץ בו הרעיון להוציא משלחות של קצינים לפולין (במחנה, 2006). לאחר ששב ממשלחת הקצינים כתב ב"דף למפקד" של בית הספר לקצינים: "באנו לכאן [לאושוויץ] והוספנו את אתרי ההשמדה לאתרי מורשת, את הגטאות וסביבתם הוספנו למורשת הקרב אשר משמשים וישמשו אותנו בהכשרת קצינים ולוחמים בצבא ההגנה לישראל" (אצל קרון, 1998, עמ' 22). מהו הלקח שעל החיילים – ועל החברה הישראלית כולה – ללמוד מאושוויץ, לפי שטרן? כשקוראים את פרסומיו האחרים מתברר שמצויה בהם אותה השניות הבסיסית ביחס למעמד חיילי צה"ל שמופיעה גם במסעות עצמם. מחד גיסא, במאמר בעיתון שכתב אחרי ביקור מאוחר יותר בפולין עם משלחת עדים במדים בראשות הרמטכ"ל משה יעלון, הוא הבליט את השוני בין אמו, שעברה באושוויץ "שיאים של עינוי והשפלה", ובין "מפקד צבאו של העם היהודי, צבא גאה של מדינה עצמאית", ואף תיאר את הביקור כמעין נקמה (שטרן, 2006, עמ' 5). מאידך גיסא, אפשר למצוא אצלו גם אמירות אחרות, שמשטשות את ההבדלים בין ניצולי השואה, היהודים בכלל וחיילי צה"ל וממקמות אותם על רצף אחד. למשל, בספרו האוטוביוגרפי (2009) טוען שטרן כי הוא "ניצול אושוויץ" (עמ' 117), וכי "בכל דור ודור חייב כל יהודי לראות את עצמו כאילו הוא יצא מפולין" (עמ' 115). אמירה זו מקנה לשואה מקום מרכזי ברצף הפורענויות המיתי

שעבר עם ישראל והופכת את כל היהודים לקורבנות – בפועל או בפוטנציה (וולצר, 1993; Handelman & Katz, 1990).⁵

בסופו של דבר, בין שמדובר בשוני או בדמיון בין קורבנות השואה לחיילים, הלקה המעשי שעל הקצינים להפיק מהנסיעות לפולין הוא אחד: כשירדו מהמטוס שמחזיר אותם מן המחנות, "הם יבינו למה הם צריכים לחתום קבע" (שטרן, 2009, עמ' 108). המשוואה בין הנאצים והערבים שבה ומופיעה גם אצל שטרן, משום ששני הגורמים שמתפחים לפיו את המוטיבציה לשירות בצה"ל הם זיכרון השואה מצד אחד והטרור הפלסטיני מצד שני (שם, עמ' 109). שטרן התמנה לתפקיד קצין חינוך ונוער ראשי בשנת 1999, וכשנתיים לאחר מכן החלו המשלחות הצבאיות לצאת לפולין באופן סדיר, תחילה כפרויקט של חיל האוויר, ולאחר מכן במסגרת יחידת עדים במדים שהוקמה במיוחד למטרה זו בחיל החינוך והנוער.⁶ אין ספק שלשטרן היה תפקיד מרכזי בעיצוב מרכיבים רבים, סמליים ופדגוגיים, של המשלחות, כגון צירופם של ההורים השכולים (שטרן, 2009). עם זאת, המשלחות הוסיפו לגדול גם לאחר עזיבתו את חיל החינוך והנוער ב-2004 ומינויו לראש אגף משאבי אנוש בצה"ל, ואף לאחר פרישתו מצה"ל בקיץ 2008. המערכת הצה"לית כולה הייתה אפוא מחויבת לפרויקט, ולפי דבריו של הרמטכ"ל אשכנזי שצוטטו לעיל, אין לה כל כוונה לסגת מכך.

בראשית שנות האלפיים העמיק עוד יותר הקשר בין צה"ל לשואה בממד הפדגוגי ובממד הסמלי כאחד, ושני הממדים אף הזינו והגבירו זה את זה. שתי הזירות העיקריות שבהן התרחש המפגש בין חיילי צה"ל לזיכרון השואה היו המוסדות הישראליים להנצחת השואה מצד אחד, ומחנות ההשמדה בפולין מצד שני. החידוש העיקרי בזירה הראשונה היה הרחבת הפעילות החינוכית למשך כל השנה והכללת יחידות רבות יותר. בד בבד נמשכו בזירה זו הפעילויות הסמליות הוותיקות, בעיקר השתתפות חיילי צה"ל בטקסי יום השואה, וכן נוספה פעילות סמלית שזכתה להד תקשורתי: קיום ישיבה טקסית של המטה הכללי של צה"ל במתחם יד ושם מדי שנה ביום השואה. בכתבה שפורסמה לאחר אחת הישיבות הללו נמסר שמחצית מחברי המטכ"ל הם דור שני לניצולי שואה, כולל הרמטכ"ל דאז, משה יעלון (רוגן, 2005).

גם בזירה השנייה, של מחנות ההשמדה, נרקמה סדרת פעולות סמליות. למשל, שלושה רמטכ"לים – שאול מופז, משה יעלון וגבי אשכנזי – יצאו לביקור באושוויץ, כך שביקור הרמטכ"ל במקום הפך כמעט לשגרה. אך הפעולה הסמלית המרשימה ביותר הייתה מטס

5 קיימת אצל שטרן גם סינתזה אפשרית בין שתי העמדות הללו: בספרו האוטוביוגרפי (2009, עמ' 105) הוא מזכיר את טיוטת ההחלטה של ועדת ואנוה ואת חששם של הנאצים שבשל תהליך הברירה הטבעית, היהודים שישרדו בתום ההשמדה ישמשו "גרעין לבניין יהודי חדש". שטרן מודה שהתרגש כחייל למקרא הדברים הללו, משום שהוא רואה את עצמו כחלק מאותו גרעין שהקים את צה"ל כצבא חזק וכסמל "לבניין לאומי". שטרן לא השגיח כנראה שבכך הוא מאמץ את העמדה הדרוויניסטית-חברתית הנאצית (Weikart, 2004).

6 דברי האלוף שטרן ביום ההכנה למשלחת מ"ו ביד ושם, 1 במרס 2006; ריאיון עם רב סרן (מיל') מריו סיני, לשעבר מפקד של יחידת עדים במדים, 10 במאי 2006.

של שלושה מטוסי קרב ישראליים מסוג F-15 מעל לאושוויץ ב-4 בספטמבר 2003.⁷ בהמשך לדבריו של ברק על האיחור בהגעה לאושוויץ, אפשר לראות במטס הפצצה סמלית של המחנה, כפיצוי מאוחר על חוסר המעש של בעלות הברית. אך מעבר לכך נוצר באירוע קשר ניגודים סמלי בין שואה ותקומה, מוות ותחייה, חולשה ועוצמה, והוא הונצח גם בצילום ידוע המתנוסס בלשכת מפקד חיל האוויר ובלשכת ראש הממשלה, ובו נראים המטוסים מעל לשער המחנה (ברנע, 2006; הראל, 2009; פישמן, 2004; פפירבלט, 2003; פריש, 2003).

בריטואל של העלייה לרגל במסגרת עדים במדים, שמתרחש הרחק מהשגרה הצבאית ובמרחב עמוס אתרי זיכרון, שזורים זה בזה הממד הפדגוגי והממד הסמלי. את השניות שבריטואל מעין זה היטיב לנסח קליפורד גירץ (Geertz, 1983, pp. 26–30): זהו אירוע דרמטי וחוויתי המסמל טענה מסוימת על הסדר החברתי והפוליטי ובה בעת מעצב את השקפת העולם של אלה המשתתפים בו.

על המשמעות שצה"ל ביקש לתת למסע אפשר ללמוד ממסמכים רשמיים שפרסמה מפקדת קצין חינוך ונוער ראשי בנושא לימוד השואה בכלל והמסעות לפולין בפרט. עם המסמכים האלה, שפורסמו מאמצע שנות התשעים של המאה העשרים ועד סוף העשור הראשון של המאה ה-21, נמנים: השואה ומשמעותה: מסמך יסוד לחינוך בצה"ל (צה"ל, ללא תאריך); הנחלת זיכרון השואה בצה"ל: עקרונות, מטרות ומדיניות (צה"ל, 2007); ועל הפרייקט – מטרות המשלחת (צה"ל, 2009).⁸ מלבד המטרה הכללית – להנחיל את זיכרון השואה לחיילי צה"ל – אפשר לאתר במסמכים שני אשכולות ערכים עיקריים. האחד פרטיקולרי ומדגיש את הצורך בהזדהות עם העם היהודי, מדינת ישראל וצה"ל ומלמד מתוך השואה על "צדקת הדרך" (צה"ל, 2007, עמ' 3) ועל "הצורך בצה"ל חזק ומקצועי" (צה"ל, 2004). האשכול השני אוניברסלי יותר וכולל ערכים כמו שמירה על כבוד האדם, הגנה על הדמוקרטיה, טיפוח הסובלנות והתנהלות לאור מוסר לחימה. הערכים הפרטיקולריים זוכים במסמכים הללו לקדימות מסוימת בשל מיקומם בראש הרשימה, אבל גם לערכים הכלליים יש מקום נכבד, והם תופסים בדרך כלל כמחצית מהטקסט. עם זאת, בחינה של מה שמתרחש בפועל במהלך הנסיעות מעלה שהמסרים הכלליים נדחקים מפני המסרים הפרטיקולריים. כמו פלדמן (2001) שנשען על קפפרר (Kapferer, 1988), איננו סבורים שהסתירה בין הנאמר במסמכים ובין המסעות עצמם נובעת ממדיניות מכוונת של הטעיה והסתרה, אלא מעמדה בלתי רפלקסיבית שאינה מבחינה במה שנחשב מובן מאליו במסגרת התרבות הצבאית, ומובילה לדגש על הממד הפרטיקולרי. כדי לעמוד על משמעותן של משלחות עדים במדים אי אפשר אפוא להסתפק בקריאת המסמכים, ויש לערוך בדיקה מדוקדקת של המסעות עצמם. לכך מוקדש הפרק הבא.

7 המטוסים הוזמנו על ידי חיל האוויר הפולני להשתתף בתערוכה לרגל חגיגות 85 שנה להיווסדו, וחיל האוויר הישראלי ניצל את ההזדמנות בפולין וערך את המטס (פפירבלט, 2003).

8 הרציונל ומטרות המשלחת השתנו בחלוף השנים והופיעו באתר "עדים במדים" בשלוש גרסאות שונות בשנים 2004, 2005 ו-2009. ההבדל העיקרי בין שתי הגרסאות הראשונות לגרסה האחרונה הוא השמטת ההתייחסות ללימוד ההיסטורי של השואה והעברת הדגש לחוויה שעל המפקד לעבור.

המסע לפולין

מיון והכנה

המסע לפולין אמנם אמור להפוך לחלק בלתי נפרד מהכשרתו הצבאית של כל מפקד בצה"ל, אך בינתיים, עד שהדבר יתאפשר, ההצטרפות לעדים במדים אינה כה פשוטה. חיל חינוך מקצה למגוון יחידות צה"ל מקומות במסע, ובשל היוקרה הכרוכה בכך, רב הביקוש על ההיצע. המיון נעשה בדרך כלל על ידי מפקד היחידה, ותנאי הסף ליציאה הם: דרגת סרן, תיק אישי נקי ויתרת שירות מספקת. לאחר מכן עוברת יחידת עדים במדים על רשימת השמות, מוודאת את העמידה בתנאי הסף ודואגת שהמשלחת תכלול גם קצינים מבני המיעוטים וקציני מילואים. הטיסות נעשות בדרך כלל במטוסים של חיל אוויר, כך שגם הנסיעה לפולין ובחזרה נעשית בתוך מסגרת צבאית.

אם כן, כל משלחת ומשלחת ייחודית בהרכבה מבחינת יחידות המוצא של אנשיה, אך כל המשלחות זהות זו לזו במבנה שלהן, בבעלי התפקידים הצבאיים המלווים אותן ובהגדרת האזרחים המצטרפים אליהן: בראש כל משלחת עומד קצין בדרגת תת אלוף, והיא מחולקת לארבעה צוותים שבראש כל אחד מהם עומד קצין בדרגת אלוף משנה. בעלי התפקידים הצבאיים המתלווים למשלחת מעידים על חשיבות הממד הריטואלי שלה ועל הרצון להבטיח הנצחה עצמית: רב צבאי, נגד טקסים, קציני/ת ניהול, חצוצרן וצלם צבאי. האזרחים שנוטלים חלק במסע יוצרים עבור המשלחת את הקשר לעבר (היהודי) הרחוק ולעבר (הישראלי) הקרוב, ששניהם מאופיינים במוות, שכול וקורבנות. את העבר היהודי מייצג ניצול השואה שמשמש "איש עדות" (כפי שמקובל גם במסעות התלמידים), ואילו את העבר הישראלי מייצגים הורים שכולים. את כל אלה מובילים במסע אזרחים אחרים, מדריכים בכירים מיד ושם.⁹ קציני הקבע והמילואים שעברו את המיון הם אפוא לבה של המשלחת – אלה שלכבודם התארגן המסע ואמורים לעבור שינוי פנימי – וכל השאר נועדו לשמש מסגרת שתיצור בשבילים את משמעות העלייה לרגל.

יציירת המשמעות מתחילה כבר בשלב ההכנה, שנמשך כשלושה ימים ונערך על פי רוב במתחם יד ושם. חלק מתוכנית ההכנה נמצא באחריותו של יד ושם, והוא אינו שונה במהותו מתוכניות ההכנה של משלחות התלמידים: במסגרתו ניתנת הקדמה למסע, שתכליתה להכין את המשתתפים לחוויה שהם עומדים לעבור, וכן הרצאות היסטוריות על אודות יהודי פולין והשואה, סדנת מנהיגות יהודית בשואה, סיור במוזיאון יד ושם ומפגש עם ניצול שואה. החלק האחר של ההכנה מאורגן על ידי יחידת עדים במדים, והוא כולל מרכיבים צבאיים ייחודיים: תדריכים ביטחוניים, שיחות היכרות עם מפקדי הצוותים, אימון בתרגילי סדר ומפגשים עם קצין חינוך ונוער ראשי.

9 הקשר ההדוק בין צה"ל ליד ושם נוצר, בין השאר, בעקבות המינוי של שני קציני חינוך ראשיים לשעבר, זה אחרי זה, לתפקיד יו"ר הנהלת יד ושם: יצחק ארד – 1968-1972 (צה"ל), 1972-1993 (יד ושם); ואבנר שול – 1977-1979 (צה"ל), 1993 עד היום (יד ושם).

המסלול וההתנהלות בפולין

בניגוד למסעות התלמידים, שנמשכים בדרך כלל שמונה ימים, רוב המסעות הצבאיים לפולין נמשכים חמישה ימים בלבד. עם זאת, מספר אתרי ההשמדה שבהם מבקרות המשלחות בדרך כלל זהה. וכך, בעוד שמשלחות הנוער כוללות לסירוגין ימים "כבדים" של ביקור באתרי השמדה בצד ימים "קלים" של ביקור באתרי תיירות רגילים (פלדמן, 2001, עמ' 179), המשלחת הצבאית כוללת אך ורק ימים "כבדים", ולכן היא אינטנסיבית במיוחד. כמו מסלול התלמידים, גם המסלול הצבאי כולל ביקור במחנות השמדה, באתרי הריגה, בגטאות, בבתי קברות ובבתי כנסת. במקוד המסלול ניצבות קורות הקהילות היהודיות בתקופת מלחמת העולם השנייה, וההיסטוריה המוקדמת שלהן מקבלת תשומת לב מעטה ביותר. המסלול מתעלם כמעט לחלוטין גם מהחברה הפולנית העכשווית, והקצינים נוסעים מבודדים, באוטובוסים משלהם. כל אלה מצמצמים את אופק המבט של חברי המשלחת ומגבירים את הטשטוש שנוצר בין עבר להווה.

חברי המשלחת הצבאית בולטים בשל המדים שהם לובשים: כל אחד לובש את מדי היחידה שלו ועונד, במקום תג יחידה, תג עם דגל ישראל והמילה "ישראל" בעברית ובאנגלית. מדים אלה מבחינים אותם משאר חיילי צה"ל, וכמובן משאר התיירים. אמנם גם חלק מבני הנוער לובשים חולצות משלחת אחידות, אך למדי הצבא יש משמעות מיוחדת. כפי שטען קצין חינוך ונוער ראשי, תת אלוף אלי שרמייסטר: "למדי צה"ל על אדמת פולין יש משמעות: גאווה, קצת נקמה..."¹⁰ נוכחותם של האורחים במשלחות הצבאיות, ובייחוד המקום המרכזי של מדריכי יד ושם, מרככים במשהו את הממד הצבאי של המסע; תפקיד דומה יש לשיחות הצוות שמתקיימות בסוף כל יום בהנחיית המפקד כדי לעבד את חוויות היום. עם זאת, חיל החינוך והנוער אינו מניח לשיחות הללו להתנהל באופן אקראי, ומפקדי הצוותים עוברים הכנה נפרדת לניהולן עם פסיכולוגים ארגוניים ועם יועצים מבית הספר לפיתוח מנהיגות בצה"ל.¹¹ במהלך ההכנה ניתן דגש רב למשמעות השיחה ולאופני הניהול שלה, השונים מהאופן שבו מתנהלים דיונים בצבא (פלג, בן-חורין ורובין-קופר, 2009). מדובר אפוא במסגרת צבאית הדוקה המתנהלת לפי כללי משמעת צה"ליים משש בבוקר ועד 11 בלילה. שיחות הערב אינן חורגות מכך, והן משמשות הזדמנות להעביר – באווירה נינוחה יחסית – את המסרים העיקריים של המסע, ובכך משלימות בעצם את הטקסים היומיים.

טקסי הזיכרון

ריבוי טקסי הזיכרון במהלך המסע מעיד על החשיבות המרובה שמייחסים להם המארגנים. בסך הכול נערכים במהלך חמשת ימי המסע חמישה טקסים באחריות הצבא: ארבעה טקסים צוותיים בניהול מפקדי הצוותים של המשלחת (בגטו וורשה, ביער לופוחובה, בטרבלינקה ובמאידנק), וטקס אחד מסכם בניהול מפקד המשלחת (באשוויץ-בירקאנו). חשיבותם של הטקסים נובעת מכך שהמגע הישיר של החיילים הצליינים עם אתרי ההשמדה יוצר כמובן

10 מתוך שיחת הכנה למשלחת ע"ז של עדים במדים ביד ושם, 14 בינואר 2008.

11 בנובמבר 2006 החל שיתוף הפעולה של יחידת עדים במדים עם בית הספר לפיתוח מנהיגות בצה"ל. ראו רובין-קופר, 2010, עמ' 46; ריאיון עם חני אפרימוב, ראש מדור צה"ל לשעבר ביד ושם, 4 בנובמבר

חוויה מטלטלת. אך מכיוון שהאתרים הללו אינם יכולים לדבר בעד עצמם, תפקיד הטקסים לדובב אותם ולהעניק להם את המשמעות הרצויה.

אבני הבניין של הטקסים הללו שאולות מאוסף הטקסים הישראלי-ציוני המקובל, אך הציורוף שלהן והמקום שבו נערכים הטקסים יוצרים אירוע בעל משמעות חדשה (הופמן, 2006). אוסף הטקסים המרכיבים את טקסי המשלחת כולל את טקסי יום השואה ויום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, וכן את טקס האזכרה הצבאי. הציורוף של שלושתם לכדי אירוע אחד שנערך באתר השמדה בפולין על ידי קבוצת חיילי צה"ל במדים יוצר משמעות-על שאפשר לסכמה בציורוף המילים "משואה לתקומה". ציורוף זה מסמן קשר נרטיבי, סיבתי, בין השואה להקמת מדינת ישראל, קשר שמצוי בשלל גרסאות בשיח החינוכי בישראל, בספרי לימוד היסטוריה, בטקסי זיכרון בית ספריים, ואף בספרות ילדים (בן-עמוס ובית אל, 1999; דר, 2006; פירר, 1989).

ברם, לטקסי המשלחות הצבאיות יש עוצמה וייחוד משלהם. העוצמה נובעת מהמקום שבו הם נערכים, שבו "באמת" התרחשו הזוועות, והייחוד קשור לטשטוש ההבדלים והגבולות בין מושגים שבימי גזרה עומדים מובחנים זה מזה: קורבנות השואה וחללי צה"ל, הטריטוריה הפולנית ואדמת ארץ ישראל, העבר (של תקופת השואה) והווה (זמן המסע), תחושות של גאווה וניצחון מול תפיסה של חיים תחת איום מתמיד של השמדה. שילוב ניגודים הוא אחד המאפיינים של טקסים באשר הם, המציגים באופן אוטוריטיבי ומובן מאליו גם סוגיות שנויות במחלוקת או עמדות שטמונות בהן סתירות פנימיות (Kertzer, 1988). כדי לעמוד על הדרך שבה נוצר השילוב הזה, יש להתבונן בטקסי המשלחת מקרוב.

בגלל המסגרת הצבאית, רוב הטקסים מצייתים לאותו "פק"ל [פקודות קבע לחייל] טקסים" שנמסר מראש למפקדי המשלחת וכולל הנחיות למבנה האירוע ואוסף קטעי קריאה לבחירת המפקדים. כך נוצר טקס אחיד שחוזר על עצמו לאורך כל המסע עם שינויים בקטעי הקריאה הנובעים מהנושא המרכזי שנבחר לכל אתר ומהבחירה האישית של המפקד.¹²

הטקסים נערכים כמסדר צבאי לכל דבר, כולל כניסה לאתר הטקס בצעדה צבאית בהובלת דגלנים נושאי דגל ישראל ודגל צה"ל, סידור חברי המשלחת בשלוש שורות ומעבר מעמידת דום לעמידת נוח במהלך האירוע. מהלך הטקסים פשוט למדי: הם נפתחים בהדלקת אבוקת זיכרון על ידי הורה שכול ונמשכים בקריאת קטעי שירה ופרווה הכוללים שירים של משוררים ישראלים כנתן אלתרמן, חיים גורי ונתן זך, שעוסקים בשואה במישורין או בעקיפין, וכן קטעי עדות וספרות של נספים ושל ניצולי שואה. החלק הבא הוא החלק הדתי, שעליו אחראי הרב הצבאי, והוא מורכב מקריאת פרק תהילים, אמירת קדיש ותפילת "אל מלא רחמים". לסיום, המפקד נושא את דברו ומניח זר, והכול שרים "התקווה". כמו המחוות הסמליות והטקסטים, גם החפצים שבהם נעשה שימוש בטקסים נבחרו בקפידה. אבוקת הזיכרון היא קסדה הפוכה שניצבת על מוטות ברזל, דומה לזו שמדליקים בטקסי יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל; ספר התורה שנושא הרב הצבאי (ממשלחת ט"ו, 19-23 באוקטובר 2003 ואילך) הוא ספר שתרמה יהדות ארצות הברית לזכר אילן רמון, איש חיל האוויר

12 את מבנה הטקסים ואת ההנחיות לכל טקס ראו בספריית ההדרכה באתר האינטרנט "עדים במדים":

והאסטרונאוט הישראלי הראשון, שנספה במסעו לחלל;¹³ זר הפרחים שמניח המפקד בסיום הטקס מורכב מפרחים כחולים ולבנים בצורת מגן דוד, עם סרט כחול-לבן הנושא את הכתובת "עדים במדים – משלחת צה"ל לפולין, שנת...". אפילו נרות הזיכרון עוצבו במיוחד ככוסות זכוכית שקופות מעוטרות בסמל המשלחת בצבע כחול. המשלחות משאירות את הנרות דלוקים לאחר הטקסים, ליד האנדרטאות, וכן לאורך מסילות הברזל או באתרי ההשמדה, וכך מותירות חותם בשטח הפולני. לעתים נעשית חריגה מהמהלך הקבוע של הטקס כדי להעצים את החוויה הרגשית: במשך הצעדה ביער לופוחובה למשל מלווה את החיילים חצוצרן צבאי המשמיע את נעימת השיר "אחים שרפה בעיירה", וכך מבקש ליצור "אפקט מצמרר".¹⁴ האווירה הכללית השורה בטקסים מוכתבת כבר מתחילתם, עם כניסת חברי המשלחת לאתר בצעדה מסודרת כשהם לבושים מדים. זוהי כניסה של צבא גאה ומנצח שמפגין את שליטתו במרחב לאחר שהביס את אויביו. תחושת הניצחון הזאת עולה גם בשיר שחיבר חבר משלחת שמתחיל במילים "באנו לשחרר את מאידנק",¹⁵ וכן בדבריהם של חברי משלחת אחרים, לדוגמה: "הטקסים במסע היו בין האירועים המשמעותיים ביותר [...] הניגוד שהשתקף כשאנחנו צועדים במדים עם דגלי הלאום, צה"ל והמשטרה באותם שבילים ודרכים, שבהם אנשים היו כאבק אדם [...]"¹⁶ זאת ועוד, לפחות בעיני חלק מהמשתתפים מצטייר המסע כאקט של נקמה, והטקס הוא אחד משיאיו:

לבי התמלא גאווה ונקמה. גאווה על כך שלמרות הכול היהודים זכו להקים מדינה עצמאית משלהם [...] ונקמה על כך שקציני צה"ל, משטרת ישראל ומשמר הגבול סיירו במחנות העבודה, הריכוז וההשמדה כאשר דגל ישראל, דגל צה"ל [...] מונפים באוויר ומתנופפים להם בגאווה [...]"¹⁷

פתיחת הטקסים בהדלקת אבוקת הזיכרון על ידי אחד ההורים השכולים מעידה על מרכזיות החיבור בין חללי צה"ל לקורבנות השואה. להורים השכולים יש בדרך כלל בחברה הישראלית מעמד סמלי חשוב, בהיותם מעין אנדרטאות חיות לגבורת בניהם שהקריבו את עצמם למען המולדת (ויצטום ומלקינסון, 1993). מעמד זה נוצר מתוך מערכת של יחסי

13 אילן רמון לקח אתו לרכב החלל העתק מצויר של ילד יהודי מגטו טרוינשטט, וכך חיזק את הקשר הסמלי בין חיל האוויר לשואה.

14 על אפקט החצוצרה ראו ביומני המסע באתר האינטרנט "עדים במדים" בעדויותיהם של סגן אלוף ג' (מיל'), משלחת כ"ה, www.aka.idf.il/edim/yoman/yoman.asp?catId=44633&pageNum=16 (אוחזר ב־3 באוגוסט 2010), ושל הקצינה א', משלחת כ"ב, www.aka.idf.il/edim/yoman/yoman.asp?catId=32775&pageNum=7 (אוחזר ב־3 באוגוסט 2010); יניב אברהם, לשעבר ראש מדור פולין בבית הספר להוראת השואה ביד ושם, טען בריאיון מ־15 במרס 2006 ששילוב החצוצרן בטקס נעשה ביוזמת צה"ל כדי ליצור אפקט מיוחד בכניסה ליער לופוחובה. הוא ראה בכך פגיעה בהלך הרוח המדיטיבי שמדריכי יד ושם ביקשו ליצור.

15 סגן ש', "באנו לשחרר את מאידנק", מתוך חוברת רשמי מסע, משלחת י"ז, 28 במרס עד 4 באפריל 2004, ללא מספור עמודים.

16 מתוך חוברת רשמי מסע, משלחת ז', 13-18 באוקטובר 2002, עמ' 22.

17 פקד ג', מתוך חוברת רשמי מסע, משלחת ז', 13-18 באוקטובר 2002, עמ' 23.

חליפין בינם לבין המדינה, שמכתיבה להם "עמידה במערכת ציפיות מוגדרת המקנה להם תפקיד אידיאולוגי וכללי התנהגות פוליטיים" בתמורה להנצחת הבנים ולתמיכה מתמשכת של המערכת הממלכתית (דורון ובל, 2005, עמ' 44-45). התמיכה שמעניקה המדינה להורים אינה מתמצה בסיוע חומרי ונפשי, אלא כוללת הענקת משמעות רחבה, לאומית, למות החיילים בקרב. בהצטרפותם למסע לפולין ממלאים ההורים השכולים את חלקם ביחסי החליפין, בהיותם נציגים של השכול הצבאי, אך אפשר לשער שהם גם שואבים עידוד ונחמה מהשתתפותם במשלחת, מתוקף המשמעות שניתנת לקורבנם.

הפעולה הסמלית של הדלקת האבוקה מבליטה את הוהות הצבאית של החלל: את האבוקה מגיש להורה השכול אחד מקציני המשלחת, כפי שנעשה בדרך כלל בטקסי יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, ולאחר מכן מכריז מנחה הטקס את שם ההורה, שם החלל ונסיבות נפילתו. עם זאת, כפי שמעידים קטעי הקריאה, הטקס כולו מוקדש לזכרם של הנספים בשואה. התוצאה היא טשטוש בין זהות גיבורי הטקס, שפועל בשני הכיוונים. מצד אחד, קורבנות השואה כולם – ולא רק לוחמי הגטאות – הופכים לכאלה שהקריבו את עצמם למען המולדת לפי תפיסת "משואה לתקומה": "במותכם ציוויתם לנו את החיים, ציוויתם לנו את החופש והעצמאות, והבאתם לתקומתה והקמתה של מדינת ישראל".¹⁸ לעתים הם אף מגויסים בדיעבד לצבא:

הסתכלו איתי למרחקים ותראו שני מיליון של שלשות, כולם לבושים במדי צה"ל בוקקים, ולא בכותנות פסים בלויות. עומדים זקופים ולא כורעים תחת מגלב נאצי מצליף. ראו את האנשים, גברים נשים וטף הולכים בצעד בטוח לתקומה, ולא לתאי הגזים, מפלסים את דרכנו למדינת ישראל.¹⁹

מצד שני, חללי צה"ל נחשבים כאן קורבנות שואה:

אתם [ההורים השכולים], שאיבדתם את היקרים מכולם, באתם לכאן כהוכחה חיה כי מדינת ישראל עדיין לוחמת על עצמאותה וכי עדיין נדרשים אנו להקריב קורבנות [...] וכאן, במקום הנורא הזה, נקשרים יחד קורבנות השואה והבנים שנפלו לשרשרת גדולה אשר מתוכה צמחה מדינת ישראל.²⁰

כך נהפכים הלוחמים שנפלו בקרב לקורבנות סבילים, וכל המלחמות שניהלה מדינת ישראל נעשות חלק ממאבק מתמיד לנוכח איום של שואה. טשטוש הקווים המבדילים בוהות הקורבנות הוא פן אחר של מחיקת הזמן ההיסטורי ושל התפיסה שאין בעצם הבדל בין מצב העם היהודי לפני הקמת מדינת ישראל ואחריה: "אנו מבינים לפתע שהמאבק הניטש בארץ אינו רק על המרחב

18 נאום אלוף משנה מ' ב' בטקס ביער לופוחובה, משלחת ט"ז, מתוך אתר האינטרנט "עדים במדים", www.aka.idf.il/edim/yoman/yoman.asp?catId=25639&pageNum=10 (אוחזר ב-3 באוגוסט 2010).

19 נאום אלוף משנה א' א' בטקס במאידנק, משלחת כ"א, מתוך אתר האינטרנט "עדים במדים", www.aka.idf.il/edim/yoman/yoman.asp?catId=29938&pageNum=4 (אוחזר ב-3 באוגוסט 2010).

20 נאום תת אלוף א' ס', מפקד המשלחת, בטקס באושוויץ-בירקנאו, מתוך חוברת רשמי מסע, משלחת ח', 31-2 באוקטובר 2002, עמ' 49.

שבין הירדן לים, אלא על עצם עמידתנו כעם על 'קו הקץ' שעליו נטוי הגורל היהודי כולו.²¹ טשטוש זהות זה מתרחש גם – אם כי באופן מינורי יותר – בזירות הנצחה אחרות שמשלבות את זה"ל ואת השואה. כפי שהראה ג'קי פלדמן (Feldman, 2007), השביל המחבר בין מתחם יד ושם לבית העלמין הצבאי בהר הרצל, שנחנך באפריל 2003 לציון יום השנה השישים למרד גטו ורשה, תורם גם הוא לדימוי חיילי זה"ל כקורבנות מאוחרים של השואה. כך נוצר מצב שבו הצבא, כגוף שנוי במחלוקת, שואב את הלגיטימיות שלו מגוף קולקטיבי אחר המצוי בלב הקונצנזוס (קורבנות השואה) באמצעות הידמות אליו.

שני השלבים הבאים של הטקס, קטעי הקריאה והחלק הדתי, שייכים למסורות טקסיות שונות ואף מנוגדות. הראשון מבוסס על הז'אנר הדרמטי של המסכת, שהתפתח כחלק מרכזי של הטקס הציוני החילוני כבר בשנות העשרים של המאה העשרים, ונעשה בו שימוש בשלל מסגרות חברתיות כגון תנועות נוער, קיבוצים ובתי ספר (בן-עמוס, 2004; עפרת, 1980). הממד הדידקטי של הז'אנר הולם את מטרות המסע: קטעי הקריאה מנציחים את הנספים, אך גם מנסים לכוון את רגשות המשתתפים. דוגמה בולטת לכך היא מכתבו של עופר פניגור, חייל שנהרג במלחמת ששת הימים, שנכלל בין קטעי הקריאה בטקס בגטו ורשה, ואף הוא מחבר בין קורבנות השואה לחיילי זה"ל ומסתיים במשאלה נחושה. וכך כותב פניגור לחברתו לאחר שקרא את ספרו של ק' צטניק בית הבורות: "אני מרגיש כי מתוך הזוועה וחוסר האונים צומח ועולה בי כוח עצום. היות

חזק; חזק עד דמעות; חד כמו סכין, שקט ואיום. כזה אני רוצה להיות".²² החלק הדתי, לעומת זאת, לקוח מתוך טקסי האזכרה הצבאיים, שבהם ניתן לרב הצבאי תפקיד מרכזי. בהקשר של המסע לפולין מקבל חלק זה משמעות מיוחדת: הטקסטים הדתיים מתכתבים עם הדימוי הדתי של יהודי הגולה ומחזקים את הזיהוי של חיילי זה"ל עם קורבנות השואה.

החלק האחרון של הטקס, דבר המפקד, אמור לסכם את האירוע ולהקנות לו – ולמסע כולו – מסגרת משמעות. נאום זה מקביל לנאומים של דמויות סמכותיות שמשמעות טקסי זיכרון, כגון מנהל בית ספר או ראש עיר, אך הוא שייך גם לז'אנר הצבאי של פקודות יום, דפי לוחם ונאומי מפקדים לקראת יציאה לקרב (פקר-דינת, 2005). מטרת הז'אנר היא בדרך כלל להסביר לחיילים את המשימה העומדת בפניהם ולהגביר את הלכידות והמוטיבציה שלהם. במקרה של המסע לפולין אמנם לא מדובר בהכנה לקרב, אבל מאחר שזו משלחת שיצאה למשימה צבאית חינוכית, יש להפיק ממנה לקחים ולהצביע על כיווני ההתנהלות העתידיים. עיון בשישים נאומי מפקדים – מפקדי צוותים ומפקדי משלחות – מעלה שהמסר העיקרי ששבים ומדגישים הנואמים הוא המסר הפרטיקולרי, המסיק מהשואה מסקנות לאומיות וצבאיות. להלן דוגמה אופיינית: "דווקא כאן, על אדמת אירופה, הספוגה בדם היהודים הנרצחים, מבינים אנו את הקשר בין מאורעות השואה לבין הצורך בצה"ל חזק, מקצועי ומוסרי, לשם שמירה על ביטחון ישראל והעם היהודי באשר הוא שם".²³

21 נאום אלוף משנה ד' ב' בטקס ביער לופוחובה, משלחת כ"א, מתוך אתר האינטרנט "עדים במדים", www.aka.idf.il/edim/yoman/yoman.asp?catId=29938&pageNum=2 (אוחזר ב-3 באוגוסט

2010). המשפט הוא ציטוט מנאומו של אהוד ברק בביקורו באושוויץ בשנת 1992 (ברק, 1992).

22 מתוך ספריית ההדרכה באתר האינטרנט "עדים במדים", www.aka.idf.il/edim/library/generalDoc.asp?DocID=61860 (אוחזר ב-4 באוקטובר 2010).

23 נאום אלוף משנה מ' ג' ביער לופוחובה, מתוך חוברת רשמי מסע, מחזור 1, 13-18 באוקטובר 2002, עמ' 38.

אם כן, חברי המשלחת אמורים לשוב מפולין לאחר שבאו במגע עם אתרי הזיכרון המוקדשים של השואה ופיתחו יחס מעורב של דחייה והזדהות עם קורבנותיה. מצד אחד, הקצינים הגיעו למחנות ולגטאות כחיילים גאים של צבא ישראלי מנצח, השונה כל כך מהנספים בשואה. מצד שני, הם ניצבו מול השרידים החומריים כיהודים אשר היו – ונתרו – מאוימים תדיר על ידי אויבים חזקים מהם בהרבה. המסקנה מהעמדה הכפולה הזאת ברורה: "מסע זה רק מחזק אותנו בצדקת דרכנו במאבק הבלתי פוסק על עצמאותה של מדינת ישראל".²⁴

האם אכן מסיקים הקצינים המשתתפים במסע את המסקנות שהם אמורים להסיק? בהיעדר אפשרות לערוך בקרבם מחקר מסודר ומקיף, קשה לעמוד על מידת ההשפעה של המסעות על עמדותיהם. עם זאת, סביר להניח שהגידול העקבי במספר הקצינים היוצאים לפולין מעיד שהמסעות אינם מחטיאים את מטרתם הצה"לית. עדויות לכך, שכמה מהן צוטטו לעיל, מופיעות גם באתר האינטרנט "עדים במדים" ובחוברות רשמי מסע. אפשר לטעון לכאורה שמדובר בפרסומים רשמיים וסלקטיביים שאינם משקפים בהכרח את דעת הקצינים שהשתתפו במסעות, אך עיון באתרי אינטרנט ובבלוגים שהשתתפות בהם וולונטרית מעלה עדויות דומות. כך למשל מספר ר' י', קצין מילואים שהשתתף במשלחת עדים במדים שיצאה לפולין ב-27 במרס 2007: "לי אישית הנסיעה הייתה חשובה ומחזקת [...] ממש הרגשתי איך אני נוקם את נקמת הנספים [...] לכל אותם שצריכים תשובות לשאלות: 'מה אנחנו עושים כאן?' ו'לשם מה אנחנו נלחמים?' תשובות מובטחות".²⁵ עם זאת, אפשר למצוא באתרים הללו גם קולות אחרים. קצין המילואים א' ב' מצא את עצמו מתנגד לממד הרגשי של המסע ולהזדהות הצה"לית עם עמדת הקורבן, אך הוא ער לכך שהוא בדעת מיעוט:

מחנה זקסנהאוזן בברלין, ד', טייס חייל האויר, עלם חמודות צעיר, נכד לניצול המחנה, קורא קדיש וקולו נשבר. רגע, רגע, מה קורה פה? זה היה לפני 70 שנה. זה נגמר. זהו. אנחנו ישראלים. אנחנו מעצמה צבאית. מה, רק אני זוכר את זה? [...] קיוויתי למסע יותר אקדמי כראוי לעיסוק בהיסטוריה הרחוקה. זה הולך ומסתמן כיום שואה אחד ארוך.²⁶

העדות לאחר השיבה מהמסע

בשביל חיל החינוך והנוער אין די במסע לפולין לכשעצמו. המטרה הרביעית שלו, כפי שנוסחה באתר "עדים במדים", היא: "עיבוד החוויה האישית למחויבות פיקודית והפיכת המפקד לנאמן ביחידתו ובסביבתו להנחלת זיכרון השואה" (צה"ל, 2009). כפי שמכריז שם המשלחת, הקצינים שעברו את חוויית העלייה לרגל היו עדים במדים לשואה שהתרחשה באירופה, ומשום כך הם צריכים להוסיף ולהעיד לאחר שובם לישראל.

כמו בכל טקס מעבר, גם השלב השלישי והאחרון, של ההשתלבות המחודשת בחברה,

24 נאום אלוף משנה ב' ג' בטקס בטרבלינקה, מתוך חוברת רשמי מסע, מחזור י"ז, 28 במרס עד 4 באפריל 2004, ללא מספור עמודים.

25 www.fresh.co.il/vBulletin/showthread.php?t=305062#post2020858, נכתב ב-23 באפריל 2007 (אוחזר ב-3 באוגוסט 2010).

26 www.leumiblog.co.il/madim, נכתב ב-11 באפריל 2010 (אוחזר ב-3 באוגוסט 2010).

נעשה באופן מובנה. בניגוד לשני השלבים הראשונים – שלב ההכנה ושלב המסע – שלהם היו אחראים ארגון יד ושם ויחידת עדים במדים, שלב זה הוא באחריות הבלעדית של הצבא. הפיכת הקצין שהיה בפולין לצד נשלמת רק לאחר שהוא עובר את הכנס המסכם, הקרוי גם "כנס שגרירים". דימוי השגריר, המתוסף לדימוי העד, מחזק את הקשר לקורבנות, משום שהוא מדמה את השואה למעין מדינה שהקצין שהיה בפולין אימץ אותה כמולדתו ומייצג אותה כעת במדינה זרה, מדינת ישראל.

כנס זה מתקיים חודשים אחדים לאחר השיבה מפולין, ותכליתו לסכם את לקחי המסע ולהכשיר את הקצין לתפקידו החדש. מסגרת הכנס גמישה למדי, והיא כוללת בדרך כלל את דבר מפקד המשלחת, הקרנת סרט המשלחת, חלוקת הסרט והחוברת של המסע וחלוקת ערכת מולטימדיה עדים במדים – ממודעות למעשה, שאמורה לשרת את הקצין בפעילותו החינוכית העתידית. את הערכה מפיקה יחידת עדים במדים, והיא מספקת מידע היסטורי על כל אחד מהאתרים שבהם ביקרה המשלחת, אך הקצין יכול לשלב בה תמונות אישיות שצילם במסע. זהו שלב נוסף בהפיכת הקצין לשגריר מוסמך של השואה: נוכחותו על המסך, בצד המסמכים ההיסטוריים והעדויות, מקנה לו מעמד של בר סמכא. הציפייה מהקצין היא שישתמש בערכה בפעולות חינוך ביחידה הצבאית, בכתי הספר ובקהילה האזרחית. בשלב זה הוא אינו זקוק עוד לליווי צמוד של אנשי חיל החינוך והנוער. כמו כל צליין, הוא בא במגע עם האתרים שבהם נוצרה הזהות של הקבוצה שלו והיה אמור לעבור חוויה רגשית מעמיקה, להפנים את המסרים העיקריים של המסע, ולהיות מוכן להפיץ אותם בקרב הסובבים אותו.²⁷

סיכום: המשלחות לפולין וצה"ל של ראשית המאה ה-21

את המשלחות הצבאיות לפולין אפשר להסביר על רקע תודעת השואה באופן כללי וכניסיון לחקות את הצלחת המשלחות של תלמידי בתי הספר, אך היא זה הסבר חלקי בלבד. משלחות צה"ל יצאו לראשונה לפולין רק בשנת 2001, יותר מעשור לאחר שהחלו נסיעות התלמידים, ומספרן גדל והולך מאז בעקביות. לעומתן, משלחות התלמידים חוות בשנים האחרונות משבר, בין השאר בשל המחיר הגבוה של הנסיעה: משרד החינוך מתכוון לקצר את משך המסע ביומיים, ובשנת הלימודים 2008-2009 כבר פחת מספר התלמידים שיצאו לפולין (קשתי, 2008, 2009). על כן, כדי להסביר את העיתוי הייחודי ואת המקום המרכזי של המשלחות הצבאיות, יש לבחון את השדה הצה"לי שאליו הן שייכות, הן מנקודת מבט פנים-צה"לית והן מנקודת מבט חיצונית של דימוי הצבא בחברה הישראלית. לזוית הצה"לית יש בראש ובראשונה ממד ארגוני וחינוכי בשל חשיבות המשלחות הצבאיות עבור חיל החינוך והנוער. לפי דברי אחד ממפקדי יחידת עדים במדים, המשלחות הן

27 למרות הכנס והערכה, התחושה בצה"ל היא שההבניה של שלב זה נמצאת עדיין בחיתוליה. כפי שטוענת רובין-קופר, יועצת ארגונית בבית הספר לפיתוח מנהיגות בצה"ל: "אין כיום מנגנון שמייצר המשכיות של השיח הלימודי-פיקודי המתקיים בפולין גם לאחר המסע [מעבר לשיח על זיכרון השואה]" (רובין-קופר, 2010, עמ' 47).

ספינת הדגל שלו, בהיותן אחד הכלים החינוכיים החשובים בהכשרת המפקד.²⁸ במהלך שנות התשעים, בעקבות עליית מודל הצבא המקצועי, הצטמצם תפקידו של חיל החינוך והנוער, וקוצצו תקציביו. מסעותיהן של המשלחות לפולין אפשרו לו לתפוס מחדש מקום מרכזי במערכת הצבאית בלי להשקיע בכך משאבים כספיים ניכרים: המשלחות ממומנות באופן מבוזר על ידי היחידות המשתתפות בהן, ויחידת עדים במדים אחראית על ארגוןן וקובעת את תכני המסע. יתר על כן, באמצעות ההתמקדות בתחום הנחלת זיכרון השואה בכלל והמסעות לפולין בפרט יכול חיל החינוך והנוער לקדם את היעדים החינוכיים של הצבא דרך מספר מצומצם של אתרים ואירועים במקום לפצל את מאמציו במרחב ובזמן, בין שמדובר בחינוך לגבורה ואומץ אישיים ובין שמדובר בטיפוח הזיקה למדינת ישראל ולעם היהודי.

לנקודת המבט הפנים-צה"לית יש גם היבט חברתי ודמוגרפי חשוב. כפי שהראה יגיל לוי בשני ספריו האחרונים (לוי, 2003, 2007), במחצית השנייה של שנות התשעים עבר צה"ל שינוי בהרכב החברתי של חייליו, וכתוצאה ממנו נוצר "צבא מפוצל אישיות" (לוי, 2003, 366): מצד אחד, זהו צבא היי-טק מבוסס ידע טכנולוגי הנשען בעיקר על האליטות המערביות, ומצד שני, זהו צבא של לוחמים המתבסס על "קבוצות חדשות", ובהן חובשי כיפות סרוגות, בני מהגרים מברית המועצות לשעבר, מזרחים, אתיופים, בדווים ודרוזים. זהו צבא רב תרבותי, מרובה זהויות, הנתקל בקושי בבואו לגבש תפיסה אחידה של לוחם בנוסח הצברי הישן. אחת הדרכים לגשר על הפערים התרבותיים היא לפנות לעבר ולטוות זיכרון קולקטיבי שיוכל לשמש בסיס לזהות משותפת (Gillis, 1994; Irwin-Zarecka, 2007). השואה, בשל עוצמתה הרגשית והמעמד המרכזי והקונצנזוס האלי שלה בתודעה הישראלית, היא מאורע שסביב הנצחתו אפשר לכנס את כל הקבוצות ולטשטש את ההבדלים ביניהן. זהו גם אחד המאורעות המעטים – ואולי היחיד – בהיסטוריה היהודית שעמו יכולים להזדהות גם לא יהודים, ומשום כך אין זה מקרה שיחידת עדים במדים מוודאת שבכל אחת מהמשלחות לפולין ישתתפו גם קצינים בני מיעוטים.²⁹

נוסף על כך, יש לזכור שבשנים הראשונות שבהן יצאו משלחות לפולין התחוללה בשטחים אינתיפאדת אל-אקצה (2000-2005), והניסיונות לדכאה בידי הצבא עוררו נגדו ביקורת חריפה. חוגים בחברה האזרחית האשימו את הצבא בהתנהלות אלימה שתרמה להחרפת הקונפליקט במקום לשיכוכו ובהתעלמות מזכויות אדם בסיסיות (הראל ויששכרוף, 2004). לכן אי אפשר להתעלם מהאפשרות שהנסיעות לפולין בשנים האלה נועדו גם לבסס את הלגיטימיות של פעולות הצבא בשטחים ולחזק את תחושת "צדקת הדרך" (צה"ל, 2007, עמ' 3), מתוך ערכון ההשוואה המסורתית שבין הנאצים לערבים (בר־טל, 2007) ומיקודה בפלסטינים. להלן דוגמה מתוך נאום מפקד בטקס, שיצר בדבריו קישור בין אז להיום: "שאלתי את עצמי מה יכול היה להיות היום, בארץ ישראל, לולא עמדנו איתן כנגד המרצחים האכזריים הטובחים בנו ללא הכר בשנתיים האחרונות, מה היינו עושים ללא חומת המגן האיתנה? [...] לו ניתן היה בידיהם לגבור עלינו, מה היה גורלנו?"³⁰

28 מתוך ריאיון עם רב סרן (מיל') מריו סיני, לשעבר מפקד יחידת עדים במדים, 10 במאי 2006.

29 דברי ראש אגף כוח אדם, האלוף אלעזר שטרן, ביום הכנה למשלחת מ"ו ביד ושם, 1 במרס 2006. וראו גם שטרן, 2009, עמ' 113: "אין משלחת של צה"ל היוצאת מכאן שכל המשתתפים בה הם יהודים. אין הרבה קריטריונים למשלחת, אבל זה אחד מהם".

30 נאום אלוף משנה א' א' בטקס בטרבלינקה, מתוך חוברת רשמי מסע, מחזור ז', 13-18 באוקטובר 2002, עמ' 40.

אמירות מסוג זה אמנם נועדו בעיקר לצריכה פנימית והיו מוגבלות לתקופת אינתיפאדת אל-אקצה, אך היקפו של הקשר הסמלי בין הצבא לשואה הוא רחב יותר, הן מבחינת הזמן והן מבחינת המרחב החברתי. הוא החל עוד לפני יציאת משלחות הקצינים לפולין, העמיק באמצעות העדים במדים, ונמשך גם לאחר סיום האינתיפאדה. היכולת של צה"ל להציג את עצמו באמצעות המשלחות לפולין כאחד הגורמים המופקדים על הנחלת לקח השואה לחברה הישראלית כולה – בצד גופים כגון יד ושם או מערכת החינוך – מאפשרת לו להגדיל את ההון הסמלי שלו (Bourdieu, 1984). גם לאחר אינתיפאדת אל-אקצה המשיך צה"ל להיות מושא לביקורת מתמדת של קבוצות שונות מימין ומשמאל. בעזרת גיוס זיכרון השואה, שהייתה לאחד המרכיבים החשובים בזהות הלאומית, הוא מנסה להשיב לעצמו את המעמד והיוקרה שהיו פעם מנת חלקו.

במאמר על הקשר בין ניצולי השואה לילדיהם טען הסוציולוג זיגמונט באומן (Bauman, 1998) שלבני הדור השני יש נטייה לקבל על עצמם את תפקיד הקורבן. במקרה כזה, המעמד של "קורבן בידי שליח" (victim by proxy) מקנה לכל מעשיהם מלכתחילה תוקף מוסרי כל זמן שאפשר לטעון שהם נעשו כדי למנוע את הישנות גורל אבותיהם. משום כך אין פלא ששטרן יוצר בספרו (2009, עמ' 115) קשר סיבתי מופרך בין זהות של קורבן בעבר להתנהגות מוסרית בהווה: "אנחנו הצבא הכי מוסרי בעולם [...] כיוון שהיינו בפולין, ואנחנו זוכרים שהיינו בפולין מכוח הזיכרון הקולקטיבי כעם". יש לשים לב שלאמירה "היינו בפולין" יש בהקשר זה משמעות כפולה: שכולנו ניצולי שואה, ושיכולנו להיווכח בכך הודות למשלחות עדים במדים. אף שם המשלחת מעיד על הכוונה של צה"ל לנכס לעצמו את תפקיד קורבן השואה. כפי שטענו שושנה פלמן ודורי לאוב בספרם על סוגיית העדות במאה העשרים (Felman & Laub, 1992, p. 207), מי שיכול לשמש עד במסורת המערבית הוא רק זה שהיה עד ראייה לדברים שהוא מספר עליהם. משום כך נקרא ניצול השואה המצטרף למשלחות תלמידי התיכון וקציני הצבא "איש עדות", ותפקידו הוא אכן לספר את שעבר על בשרו וחזה בעצמו.³¹ צירוף המילים "עדים במדים" הוא אפוא אוקסימורון שמצביע על ניסיון התחזות; לא התחזות לאיש צבא, אלא לניצול שואה.

מסע הצליינות לפולין אמור לשנות את זהותם של קציני צה"ל. הם יוצאים אליו כחיילים גאים של צבא מנצח, וחוזרים ממנו כשהם גם קורבנות-ניצולים-עדים. כל ממדי הזהות מתקיימים זה בצד זה למרות הסתירות שביניהם, והחיילים יכולים לעטות על עצמם את הממד המבוקש לפי הנסיבות המשתנות. ריבוי פנים זה מאפשר להם להביט מבעד לכוונת הרובה במזרח התיכון ולדמיין לעצמם שהם ניצבים על אדמת פולין ומתבוננים בצורך הנאצי. אצל הילד עמוס עוז ערבוב הזמנים והמקומות לא היה אלא משחק ילדים בלתי מוזיק. כשמדובר במפקדים בצה"ל שאוחזים בכלי נשק של ממש וביכולת להשפיע על הכרעות ביטחוניות ומדיניות, יש בכך סכנה אמיתית.

31 פלמן ולאוב (Felman & Laub, 1992, p. 204) מצטטים את אלי ויזל, שטען שהוא היה חייב למלא את תפקיד העד משום שאף אחד אחר לא יכול היה לעשות זאת במקומו.

מקורות

- אופיר, ע' (1995). על תחושות שאין להביע במילים ועל לקחים שאין להטיל בהם ספק. בשביל הזיכרון, 7, 11-15.
- אורון, י' (1993). זהות יהודית ישראלית. תל-אביב: ספריית פועלים.
- אצילי, א' (1995). מסע לחידוד ערכים ציוניים, יהודיים, תנועתיים. בשביל הזיכרון, 7, 7-8.
- בלטמן, ד' (1995). על פוסט ציונות וטשטוש הזיכרון. בשביל הזיכרון, 7, 15-16.
- במחנה (2006). "התחנות של שטרן", במחנה, 6 בינואר 2006, עמ' 4.
- בן-אליעזר, א' (1995). דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956. תל אביב: דביר.
- בניהו, א' (1992). באושוויץ, 50 שנה מאוחר מדי. על המשמר, 10 אפריל 1992, עמ' 8.
- בן-עמוס, א' (2004). במעגל הרוקד והמזמר: טקסים וחגיגות פטריוטים בחברה הישראלית. בתוך: א' בן-עמוס וד' בר-טל (עורכים), פטריוטיזם: אוהבים אותך מולדת (ע' 275-316). תל-אביב: דיונון והקבוץ המאוחד.
- בן-עמוס, א' ובית אל, א' (1999). טקסים, חינוך והיסטוריה: יום השואה ויום הזיכרון בבתי ספר בישראל. בתוך: ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים (ע' 457-479). ירושלים: מרכז שז"ר.
- (2003). חינוך לצבאיות ולהנצחה: טקסי זיכרון לאומיים בבתי הספר בישראל. בתוך: מ' אלהאג' וא' בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (ע' 369-400). חיפה: פרדס ואוניברסיטת חיפה.
- ברזל, נ' (2003). בין מרד לוחמי הגטאות לניצחון הגורל היהודי. זמנים, 81, 76-85.
- בר-טל, ד' (2007). לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל. ירושלים: כרמל.
- ברנע, נ' (2006). מלחמה בשלוש חזיתות, ידיעות אחרונות, 4 אוגוסט 2006. עמ' 2-5.
- ברק, א' (1992). אושוויץ לעולם לא עוד. במחנה, 15 אפריל 1992, 23.
- דובר צה"ל, 2008. ביקור הרמטכ"ל באושוויץ 1 ובירקנאו, אוחדר ב-3 באוגוסט 2010 מתוך: <http://dover.idf.il/IDF/announcements/08/04/3004.htm>
- דורון, ג' ולבל, א' (2005). פוליטיקה של השכול. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דר, י' (2006). ומספסל הלימודים לקחנו: הישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ ישראלית, 1939-1948. ירושלים: מאגנס.
- דרורי, ז' (2000). אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה. שדה בוקר: המרכז למורשת בן גוריון ואוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- דרור, י'. (2008). כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני. ירושלים: מאגנס.
- הבר, א' (1992). אנו חיילי צבא ההגנה לישראל הגענו לכאן 50 שנה מאוחר מדי. ידיעות אחרונות, 8 באפריל 1992, עמ' 5.
- הופמן, ת' (2006). עדות במדים: טקסי זיכרון במשלחות צה"ל לפולין. חיבור לקבלת תואר מוסמך, החוג למדיניות ומנהל בחינוך, אוניברסיטת תל אביב.
- הראל, ע' (2009). אין קונץ-פטנט, הארץ, 25 ספטמבר 2009, עמ' 3.

- הראל, ע' ויששכרוף, א' (2004). המלחמה השביעית – איך ניצחנו ולמה הפסדנו במלחמה עם הפלסטינים. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- וולצר, מ' (1993). יציאת מצרים כמהפכה. תל אביב: עליית הגג.
- וייץ, י' (1994). מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה, 1943-1945. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- ויצטום, א' ומלקינסון, ר' (1993). שכול והנצחה: הפנים הכפולות של המיתוס הלאומי. בתוך: ר' מלקינסון, ש' רובין וא' ויצטום (עורכים), אוברן ושכול בחברה הישראלית (ע' 231-258). ירושלים: כנה ומשרד הביטחון.
- זפרן, ע' וברטל, ד' (2003). זיכרון השואה והשלכותיו של תהליך השלום: השפעת תחושת הפחד ודימוי עצמי של קורבן על אמונות הביטחון הישראליות. בתוך: מ' אלחאג' וא' בן אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (ע' 329-368). חיפה: פרדס.
- זרובבל, י' (1994). מות הזכרון וזכרון המוות. אלפיים, 10, 42-67.
- זרטל, ע' (2002). האומה והמוות: היסטוריה ופוליטיקה. אור יהודה: דביר.
- זון, ח' (1999). שלוש פנים לשואה: דיון השוואתי בהכנת תלמידי בתי ספר שונים למסעות בפולין. פנים, 11, 66-75.
- יבלונקה, ח' (2001). מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן. תל-אביב וירושלים: ידיעות אחרונות ויד יצחק בן צבי.
- כהן, ס' (1996). צה"ל והחברה הישראלית, לקראת צמצום תפקודי של הצבא? בתוך: מ' ליסק וב' קני פז (עורכים), ישראל לקראת שנת 2000 (ע' 215-232). ירושלים: מאגנס.
- כהן, ע' (1999). את אחי אנוכי מבקש' – ואינם! בתוך: י' רפל (עורך), לקראת מסע במחוזות הזיכרון במזרח אירופה – שנתון משואה, כ"ז. ע' 414-409.
- לוי, א' (1992). צה"ל מצדיע לאפרם. דבר, 10 אפריל 1992. עמ' 17.
- לוי, י' (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. ירושלים: כרמל.
- לומסקי-פדר, ע' (2003). מסוכן זיכרון לאומי לקהילת אבל מקומית: טקס יום הזיכרון בבתי הספר בישראל. מגמות, מב, 353-387.
- ליסק, מ' (2001). האתוס הביטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית. תרבות דמוקרטית, 4-5, 187-211.
- סלומון, נ' ושל, א' (1985). המאפיינים של צבא הגנה לישראל. בתוך: ו' אקרמן, א' כרמון וד' צוקר (עורכים), חינוך בחברה מתהווה: המערכת הישראלית, כרך שני (ע' 667-702). תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- עוז, ע' (2002). ספור על אהבה וחושך. ירושלים: כתר.
- עפרת, ג' (1980). אדמה, אדם, דם: מיתוס החלוצי ופולחן האדמה במחוזות ההתיישבות. תל אביב: צ'ריקובר.
- פופר, מ' (2004). צה"ל כמתנחל לפטריוטיזם. בתוך: א' בן-עמוס וד' ברטל (עורכים), פטריוטיזם – אוהבים אותך מולדת (ע' 195-212). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פורת, ד' (1986). הנהגה במלכוד: הישוב לנוכח השואה, 1942-1945. תל אביב: עם עובד.
- פירר, ר' (1989). סוכנים של הלקח. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- פישמן, א' (2004). טיל השיהאב-3 קיים, מוכן ומגיע מאיראן לתל אביב. ידיעות אחרונות, 25 יוני 2004. עמ' 3-5, 24.
- פלג, א', בן-חורין, י' ורובין-קופר, י' (2009). מתי בפעם האחרונה ניהלתם שיחה? מערכות 426, אוגוסט. ע' 50-55.
- פלדמן, ג' (1998). מעל בורות המוות ומתחת לדגל ישראל המונף ברמה: משלחות הנוער הישראליות לפולין בעקבות השואה ומשמעותן. ילקוט מורשת, 66, 81 – 104.
- (2000). "את אחי אנוכי מבקש": מסעות בני נוער ישראליים לפולין בעקבות השואה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- (2001). בעקבות ניצול השואה הישראלית: משלחות נוער לפולין. תיאוריה וביקורת, 19, 167 – 190.
- פפירבלט, ל' (2003). להיות שם. אוחזר ב-4 באוגוסט 2010 מתוך: חיל האוויר הישראלי, www.iaf.org.il/1171-20654-he/IAF.aspx.
- פקר-רינת, מ' (2005). "אין מלחמה יותר צודקת": כינון רוח הלחימה בחטיבת צנחנים במבצע 'חומת מגן'. פסיכולוגיה צבאית, 4, 90-132.
- פריש, פ' (2003). באושוויץ מתנגדים למטס חיל האוויר הישראלי. אוחזר ב-4 באוגוסט 2010 מתוך: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2745655,00.html.
- צה"ל (2004). מטרות ורצינות למשלחת עדים במדים, אוחזר ב-13 בדצמבר 2004 מתוך: www.aka.idf.il/edim.
- צה"ל (2007). הנחלת זיכרון השואה בצה"ל – עקרונות, מטרות ומדיניות. חמ"ד: מפקדת קצין חינוך ונוער ראשי.
- צה"ל (2009). על הפרויקט – מטרות המשלחת, אוחזר ב-3 באוגוסט 2010 מתוך: עדים במדים, www.aka.idf.il/edim/theProj/TheProj.asp.
- צה"ל (ללא תאריך). השואה ומשמעותה: מסמך יסוד לחינוך בצה"ל. חמ"ד: מפקדת קצין חינוך ונוער ראשי.
- קימרינג, ב' (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-140.
- (2001). ההבניה החברתית של המושג "הבטחון הלאומי" של ישראל. תרבות דמוקרטית, 5-4, 267-302.
- קליין, מ' (2009). ימי פולין. במחנה, 21 אפריל 2009, 10.
- קרון, ש' (1998). צה"ל והשואה – הסברה ופרסומים של מפקדת קצין חינוך ראשי בשנות השמונים והתשעים. חיבור לקבלת תואר מוסמך, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב.
- קרון, נ' (1987). נושא השואה בחברה הישראלית ובמערכת החינוך בשנים 1948-1981. ילקוט מורשת, מב, 202-193.
- (1998א). שימור הזיכרון בתוך השכחה: המאבק על לימודי השואה בישראל. ומניב, 64, 64-56.
- (1998ב). מסע לעיצוב הזיכרון – סיורי תלמידים בפולין. בתוך: י' רפל (עורך), זיכרון גלוי, זיכרון סמוי: תודעת השואה במדינת ישראל (ע' 93-100). תל אביב: משרד הביטחון ומשואה.

- (2002). מוזיאונים ומוסדות להנצחת השואה והשפעתם על הוראת השואה בישראל. בתוך: א' בן-עמוס (עורך), היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי עבר בחינוך הישראלי (ע' 155-171). תל אביב: רמות.
- קשתי, א' (2008). המסעות לפולין יקוצרו ביומיים. הארץ, 10 ספטמבר 2008. עמ' 6.
- (2009). השנה פחת מספר התלמידים היוצאים במשלחות בתי ספר לפולין. הארץ, 20 אפריל 2009. עמ' 5.
- רובין-קופר, י' (2010). לא רק מסע היסטורי. במחנה. גיליון מיוחד לפרויקט "מחנכים ומפקדים דרך ערך". ינואר 2010. עמ' 46-47.
- רומי, ש' ולב, מ' (2003). ידע, רגשות ועמדות של בני נוער ישראלים כלפי השואה: שינויים בעקבות המסע לפולין. מגמות, מב, 219-239.
- רוני, מ' (2005). מחצית מאלופי צה"ל: דור שני לשואה. ידיעות אחרונות, 4 מאי 2005. עמ' 2-3, 16.
- שגב, ת' (1991). המיליון השביעי: הישראלים והשואה. ירושלים: כתר ודומינו.
- שטאובר, ר' (2000). הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים. ירושלים, שדה בוקר ובאר שבע: יד יצחק בן צבי, המרכז למורשת בן גוריון ואוניברסיטת בן גוריון.
- שטרן, א' (2006). רגע, אמא, הרמטכ"ל רוצה לדבר אתך. ידיעות אחרונות, 25 אפריל 2006. עמ' 5.
- (2009). משא כומתה: ניווטים בגובה העיניים. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- ששון-לוי, א' (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. ירושלים: מאגנס.
- תידור-באומל, י' (1992). הגבורה היהודית בשואה. סקירה חודשית, 7, 5-10.
- Azarya, V. (1985). The Israeli Armed Forces. In M. Janowitz & S. D. Westbrood, (Eds.), *Civic Education in the Military*, Vol 11, (pp. 99–127). California: Sage.
- Bauman, Z. (1998). The Holocaust's life as a ghost, *Tikkun*, 13, 4, 33–8.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A social critique of the judgment of taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Feldman, J. (2007). Between Yad Vashem and Mt. Herzl: Changing inscriptions of sacrifice on Jerusalem's "Mountain of Memory", *Anthropological Quarterly*, 80(4), 1147–1174.
- (2008). *Above the death pits, beneath the flag: Youth voyages to poland and the performance of Israeli national identity*. New York: Berghahn Books.
- Felman, S. & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*. New York: Routledge.
- Geertz, C. (1983). Blurred genres: The refiguration of social thought, in *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology*, (pp. 19–35). New York: Basic Books.
- Gillis, J. (1994). Memory and identity: The history of a relationship. In J. Gillis (Ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity* (pp. 3–26). Princeton: Princeton University Press.

- Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. New York: Harper and Row.
- Handelman, D. & Katz, E. (1990). State ceremonies of Israel – Remembrance day and independence day. In D. Handelman, *Models and mirrors: Towards an anthropology of public events* (pp. 191–233). Cambridge: Cambridge University Press.
- Irwin-Zarecka, I. (2007). *Frames of remembrance: The dynamics of collective memory*. New York: Transaction Books.
- Janowitz, M. (1975). *Military conflicts: Essays in the institutional analysis of war and peace*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Keppeler, B. (1988). *Legends of people, myths of state: Violence, intolerance and political culture in Sri Lanka and Australia*. Washington, D.C.; Smithsonian Institution Press.
- Kertzer, D. (1988). *Ritual, politics and power*. New Haven: Yale University Press.
- Lomsky-Feder, E. & Ben-Ari, E. (Eds.). (1999). *The military and militarism in Israeli society*. Albany: State University of New York Press.
- Moscovici, C. (1986). Institutional/occupational trends in armed forces: An update. *Armed Forces and Society*. 12(3), 377–382.
- Sahlins, M. (1985). *Islands of history*. Chicago: Chicago University Press.
- Stier, O. (2003). *Committed to memory: Cultural mediations of the Holocaust*. Amherst: Massachusetts University Press.
- Turner, V. (1974). Pilgrimages as social processes. In *Dramas, fields and metaphors* (pp. 166–230). Ithaca: Cornell University Press.
- Turner, V. & Turner, E. (1978). *Image and pilgrimage in christian culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Weikart, R. (2004). *From Darwin to Hitler: Evolutionary ethics, eugenics and racism in Germany*. New York: Palgrave and Macmillan.
- Young, J. (1990). When a day remembers: A performative history of Yom Ha-Shoah. *History and Memory*. 2, 54–75.